

“ΤΑ ΦΑΙΝΟΜΕΝΑ ΑΠΑΤΟΥΝ”. ΠΑΡΑΠΕΙΣΤΙΚΕΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ ΤΗΣ ΠΑΡΑΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ

Matteo Miano

Εισαγωγή.

Σκοπός του παρόντος άρθρου είναι να διερευνήσει, από μια στενή οπτική γωνία, το πώς το ξεκίνημα της εμπορικής λογοτεχνίας στην περίοδο της διάδοσης των λεγόμενων *Απόκρυφων* μυθιστορημάτων, δηλαδή τη δεκαετία του 1840 και εξής, παρουσιάζει αναλογίες μεταξύ της Ελλάδας και της Ιταλίας. Για τη διερεύνηση αυτή δόθηκε ιδιαίτερη προσοχή σε δύο έργα: τα *Μυστήρια της Κωνσταντινούπολης* (1868) του Χριστόφορου Σαμαρσιδή και τα *Μυστήρια της Νεάπολης* (1869–1870) του Francesco Mastriani.

Η μελέτη εντοπίζει, από άποψη ύφους και ευαισθησίας, την ουσιαστική προσέγγιση στο πρωτότυπο: μια προσέγγιση που κατά το δεύτερο μισό του δέκατου ένατου αιώνα παρέμεινε, πέρα από κάποιες καινοτομίες, σημαντικά ομοιόμορφη και συντηρητική, χαρακτηριστικό της παραλογοτεχνικής αισθητικής: από την άλλη, επιβεβαιώνει την πολιτισμική ομοιογένεια δύο συστημάτων – του ελληνικού και του ιταλικού – τα οποία δεν είναι μόνο γεωγραφικά κοντινά, αλλά πρώτ’ απ’ όλα, συγγενή και που μπορούν να τοποθετηθούν μέσα σε μια ενιαία κρίσιμη φάση της ευρωπαϊκής λογοτεχνικής ιστορίας, με επιπτώσεις στην έννοια της πολιτικής, κοινωνικής και πολιτισμικής ταυτότητας.

Από αυτή την άποψη, δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι στην περίοδο που γράφτηκαν τα *Απόκρυφα* μυθιστορήματα, οι δυο χώρες ζούσαν ανάλογες στιγμές πολιτικής έντασης – εσωτερικής και εξωτερικής – που συνδέονται με φαινόμενα ληστείας και αλυτρωτισμού, ο οποίος προκάλεσε στην Ελλάδα την πρώτη εξέγερση της Κρήτης (1866) και την πρώτη κινητοποίηση στη Θεσσαλία (1875), την ίδια στιγμή που στην Ιταλία μαίνονταν οι πόλεμοι για την Ανεξαρτησία που ολοκληρώθηκαν το 1871. Το Ανατολικό Ζήτημα, όπως σημειώνει ο G. Mazzini, φαινόταν τόσο συνδεδεμένο με το ιταλικό σε σημείο που κάθε πρωτοβουλία για την επίλυση του ενός δεν έπρεπε και δεν μπορούσε να διαχωριστεί και να ανεξαρτητοποιηθεί από ενέργειες για τη επίλυση του άλλου.

Η κρισιμότητα των δεκατιών αυτών, που χαρακτηρίζονται από βίαιες συγκρούσεις, έχει αναπόφευκτα επηρεάσει τους συγγραφείς ως προς την επιλογή του δημοσιογραφικού εντύπου, κυρίως για τα μυθιστορήματα που κυκλοφορούσαν σε επιφυλλίδες. Ορισμένα από αυτά τα έντυπα, των οποίων ο προσανατολισμός διακρίνεται ήδη από τον τίτλο, αντιπροσώπευαν μια σχεδόν υποχρεωτική επιλογή για λόγους σοβαρότητας και κυκλοφορίας, μια συγκυρία που επιβεβαιώνει τη σχέση μεταξύ διανοουμένων, εκδοτών και πολιτικής εξουσίας, όπως παρατηρεί ο Κ. Μάγερ στην *Ιστορία του ελληνικού τύπου*:

αι εφημερίδες της περιόδου 1835-1862 διεκρίνοντο, γενικώς, δια την μαχητικότητά των, δια τους αγώνας των υπέρ των ελευθεριών και δια την ανιδιοτέλειάν των. Αψηφούσαν τους αυστηρούς νόμους του Όθωνος και τα έκτακτα μέτρα διώξεως, που ελαμβάνοντο εναντίον των, έκαναν συστηματικήν και έντονον αντιπολίτευσιν. Χαρακτηριστικόν, άλλωστε, είναι το γεγονός ότι κυρίως αι αντιπολιτευόμεναι εφημερίδες εσταδιοδρόμησαν, διότι απήχουν την θέλησιν του λαού. Αντιθέτως, όλαι σχεδόν αι εφημερίδες που υπεστήριζαν τον Όθωνα και τας εκάστοτε κυβερνήσεις του υπήρξαν θησιγενείς.¹

Μερικά παραδείγματα: η εφημερίδα *Ανεξάρτητος* που κυκλοφορεί από το 1841–1842 δημοσιεύει τον *Πατροκατάρατο* (1845) του Μαρίνου Παπαδόπουλου Βρετού. Η *Σάλπιγξ της Ελευθερίας*, και αυτή του 1840–41, δημοσιεύει το 1863 τα *Απόκρυφα Σύρου* του Δημοσθένους Ν. Λυμπερίου. Η *Παλλάς Σύρου* εκδίδει ανάμεσα στο 1871 και το 1872 το έργο *Συνέπεια της αμαρτίας* του Νικόλαου Β. Βωτυρά ενώ από τις στήλες του περιοδικού *Σοσιαλιστής* παρουσιάζεται το 1890 η *Μυστηριώδης αποκάλυψις* του Άγγελου Μωρέττη. Με ανάλογο τρόπο, τα ιταλικά *Μυστήρια της Νάπολης* του Francesco Mastriani κυκλοφορούν σε συνέχειες στην εφημερίδα *Ρώμη*, που εμφανίστηκε για πρώτη φορά στις 22 Αυγ. 1862 και αποτελούσε για δεκαετίες τη φωνή των οπαδών του Garibaldi και του Mazzini. Μια μεγάλη σειρά *μυστηρίων* πατριωτικού και αντιπαπικού περιεχομένου, ανάμεσά τους *Τα μυστήρια του Λιβόρνο, του Μιλάνου και του Τορίνου*, θα δημοσιευθεί κυρίως μετά το 1848 από διαφορετικούς φιλελεύθερους τυπογράφους-εκδότες, συνεργάτες λογοτεχνικών εντύπων που χρησιμοποιούσαν τις μορφές της επιφυλλίδας.

Το επιφυλλιδιογραφικό μυθιστόρημα αποτελεί και στην Ελλάδα και στην Ιταλία, ως εκδοτική επιλογή, το κυρίαρχο είδος στη λαϊκή πεζογραφία του 19ου αιώνα, και ως λογοτεχνικό φαινόμενο, τη μοντέρνα έκφραση μιας υφολογικής γραμμής εναλλακτικής του μυθιστορήματος που πρόσφατα είχε εμφανιστεί στην Ελλάδα. Είναι όμως αναμφίβολο ότι, πέρα από τις χρονολογικές διαφοροποιήσεις, υφίσταται ένας παραλογοτεχνικός κοινός παρονομαστής στη μορφή και στο περιεχόμενο, που και οι Έλληνες και οι Ιταλοί επιφυλλιδιογράφοι σπάνια εγκαταλείπουν. Αν θέλουμε να ανιχνεύσουμε ένα είδος τυπολογίας της ελληνικής επιφυλλίδας περί τα τέλη του 19ου αι., πρέπει να καθορίσουμε ποιες είναι οι “σταθερές” της επιφυλλίδας, και κυρίως σε τι συνίσταται η παραλογοτεχνική φύση της παράδοσής της.

Στο δεύτερο μισό του 19αι. το ελληνικό λογοτεχνικό σύστημα είχε αναδιοργανωθεί σύμφωνα με τους νόμους της αγοράς τουλάχιστον σε ορισμένα του σημεία, πριν από το αντίστοιχο της ενοποιημένης Ιταλίας: αναγνώριση των συγγραφικών δικαιωμάτων², έναρξη κυκλοφορίας του λαϊκού εντύπου, δημοσίευση διαφημίσεων, εκδοτική πειρατεία (εισάγονται στην Ελλάδα γαλλικές μεταφράσεις από το Βέλγιο), επέμβαση του εκδότη στις υφολογικές επιλογές του συγγραφέα (μακροσκελέστατα μυθιστορήματα, όπως επίσης υπερβολική χρήση του διαλόγου). Από την πτώση του αριστοκρατικού λογοτεχνικού συστήματος προέκυψε η συζήτηση για την παραδοσιακή αντινομία ανάμεσα σε υψηλού και κατώτερου επιπέδου λογοτεχνία: έτσι, υποστηρίχτηκε η ανάγκη για τη δημιουργία μιας αξιολογικής κλίμακας των έργων και ενός αποσαφηνισμένου ορίου μεταξύ των δυο διαφορετικών και αντίθετων τρόπων πρόσληψης της Τέχνης.

Χωρίς τη συμβολή των W. Benjamin και A. Gramsci δεν μπορεί να φτάσει κανείς στην ουσιώδη διάκριση ανάμεσα στην λογοτεχνία της *κατανάλωσης* και λογοτεχνία της *μάζας*, στη διαφορά δηλαδή ανάμεσα σε μια *συνδήλωση* (που αναφέρεται σε ένα κατώτερου επιπέδου φαινόμενο, εμφανιζόμενο σε κάθε λογοτεχνική περίοδο, της υποβάθμισης γνήσιων λογοτεχνικών μορφών σε υποπροϊόντα) και σε έναν *ορισμό* (που εξεταζόμενος αυτόνομα δεν προϋποθέτει κανένα αξιολογικό κριτήριο, μια και καταδεικνύει μόνο την αντίστοιχη λογοτεχνική παραγωγή μιας κοινωνικής οργάνωσης που αποκαλείται ακριβώς “μαζική”). Μεταθέτοντας την ανάλυση στο λογοτεχνικό περιβάλλον, φτάνουμε στην περιώνυμη πρόταση του Tz. Todorov που αφορά τη διάκριση ανάμεσα σε Λογοτεχνία

και Παραλογοτεχνία με βάση την δυνατότητα της ομαδοποίησης όλων των στοιχείων της δεύτερης σε ένα είδος που χαρακτηρίζεται από αυστηρούς νόμους.

Στο πλαίσιο της γενικής και ατέρμονης προσπάθειας για επιμόρφωση των μαζών, η πρόσβαση στο γραπτό λόγο παύει να αποτελεί ένα κοινωνικά διακριτικό στοιχείο, και η παρουσία του νέου, λαϊκού αναγνώστη φοβίζει την άρχουσα τάξη που, σαν σε “παράνομη άμυνα”, αντιμάχεται τη μόρφωση της λαϊκής τάξης μέσω της πολιτιστισμικής και κοινωνικής αξίας των αναγνωσμάτων της. Ο Γεράσιμος Μαυρογιάννης, στην εισαγωγή ενός άρθρου του για τον Ραγκαβή, δημοσιευμένο στην Εστία στις 19 Απρ. 1895, αφήνει να εννοηθεί ότι τα νέα μαζικά λογοτεχνικά φαινόμενα, με προέλευση βασικά από το εξωτερικό, διαίρεσαν το αναγνωστικό κοινό:

Αι πρώται από της ελληνικής ανεξαρτησίας συγγραφείσαι υπό Ελλημων μυθιστορίας κατεπνιγησαν ταμιχιστα υπό των πολλών μεταφράσεων ξεμων μυθιστοριών, και ιδίως γαλλικών. Τα «Μυστημια των Παρισμων» του Συμη, οι «Τρεις Σωματοφυμλακες» του Βαλζαμκ, η «Παναγιμα των Παρισμων» του Βικτωρος Ουγκώ, η «Κοριμννα» της κυριμας Σταμελ και άλλα τοιαύτα, κατά την πρωμητην εισβολήν των μεταφρασεων, υπήρξαν τα συνημη και προσφιλή αναγνωμματα ανδρών τε και γυναικών. [...] Εάν τοιαυτη λοιπόν αθρομα δημοσιευμσει ξενικών μυθιστοριών, εξομηων έργων μεγαλοφυών ανδρών, τα ολιμηγα εκδοθεμντα παρ’ ημίν τοιαύτα έργα, ει και ούχι άμοιρα πλεονεκτημάτων τινων, δέν εγεμοντο μετ’ ενθουσιασμού δεκτά υπό του κοινού. Ολιμηγοι μομον εκ της ταμξεως των λογμων ξετιμησαν αυταμ, αλλά τό μεμηγα ελληνικόν κοινόν έμεινεν αδιαμφορον.³

Ο συγγραφέας της παραλογοτεχνίας λοιπόν επιμένει στη χρήση υλικού “λογοτεχνικά ξαναχρησιμοποιημένου” στη διασταύρωση μυθιστορημάτων και ειδήσεων από το αστυνομικό δελτίο, επιλέγοντας να βρωμίσει τα χέρια του, όπως θυμάται ο Δημήτριος Σκαρλάτος, ο Βυζάντιος με αφορμή εκείνους τους συγγραφείς που περιγράφουν “περιρρέουσες ατμόσφαιρες” εξ αποστάσεως και χωρίς τη δική τους συμμετοχή:

Εάν ο Ευγένιος Συή δεν απεφάσισε, κατά συμβουλήν φίλου του, ν’ αλερώση τας χείρας του, τας οποίας ελάτρευε, και, μεταμφιεσθείς εις χρωματιστήν, να γευματίση εις εν των εν τη οδώ Κυάμων ρυπαρών καπηλείων των Παρισίων, δεν ηθέλομεν έχει σήμερον τα της πόλεως εκείνης Απόκρυφα.

Στο έμμετρο αφήγημα *Στράτης Καλοπίχειρος* (1851) του επιγραφολόγου, βιβλιογράφου και λεξικογράφου Στέφανου Α. Κουμανούδη περιγράφεται ένα φτωχό αγροτόπαιδο, που γαλουχείται με τα σχολικά αναγνώσματα της προεπαναστατικής Ελλάδας και καταλύει, ώριμος πολίτης μετά από τον Αγώνα, στην προσωρινή πρωτεύουσα του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους. Στο αφήγημα, που λειτουργεί σαν προκλητική σάτιρα του ελληνικού 19ου αιώνα, αναφερόμενος στον “πόθο της ποικίλης αναγνώσεως” γράφει:

[...] και εις των Παρισίων τα απόκρυφα
(όπου συχνά και άνδρες δειλιάζουσι‡)
εισδύετε ευκόλως ως Παρισινάι,
και στρέφετ' ευγνωμόνως βλέμμα χάριτος
εις Σίμους και Σκυλίτσας, ως εις υπουργούς
και οδηγούς σας, όπου τι γλυκύθυμον
αρεταμαρτωλιδεοπαθόφθεγμα
τας Δυτικές σας αδελφάς κατακληί
και τα στενάγματά των τα ηδονικά
μέχρις Αιγαίου στέλλει να ακούονται...⁴

Έτσι τα Μυστήρια εμφανίζονται ως ένα παγιωμένο πολιτισμικό φαινόμενο. Γι' αυτό και το λήμμα *απόκρυφος* ο Περίδης, στο *Λεξικόν Ελληνικόν και Ιταλικόν* (1857) το αποδίδει⁵:

Απόκρυφος, ο, η, secreto, segreto; nascosto, occulto.
§. ουσ. -ον, misterio. ||. τα απόκρυφα των Παρισίων, i misterj di Parigi.

Δυο χρόνια αργότερα (1859) ο Θεόδωρος Ορφανίδης θα αναφωνήσει: “Δόξα τω Θεώ! Η Ελλάδα είναι ελευθέρα των τοιούτων κακοποιών τεράτων”, εκφράζοντας την αντιπαλότητά του στις καινούργιες λογοτεχνικές μορφές, που είχε και στην Ιταλία εκδηλωθεί με αφορμή την μετάφραση των *Μυστηρίων* του Sue. Το 1844 ο εκδότης και πρώην έμπορος Jean Pierre Vieuxseux έγραφε ότι οι αναγνώστες παραμελούσαν “τη μελέτη της εθνικής ιστορίας για να βοσκήσουν στα *Μυστήρια* του Sue, και σε άλλα ανάλογα ρυπαρογραφήματα”⁶. Ο Vieuxseux το 1820, ενώ ο πατέρας του ο Pierre φρόντιζε στο Λιβόρνο για τη συγκρότηση φιλελληνικών επιτροπών, ίδρυε στη Φλωρεντία ένα αναγνωστήριο, για να κάνει γνωστά στο ξένο και ντόπιο αναγνωστικό κοινό τα πιο σπουδαία ευρωπαϊκά περιοδικά.

Ωστόσο, η έδρα του αναγνωστηρίου του Vieuxseux, η Φλωρεντία, δεν ήταν δεκτική καθόλου στους νέους συρμούς. Ο Carlo Lorenzini, ο

συγγραφέας των *Μυστηρίων της Φλωρεντίας* (1857), που δεν υπέγραφε ακόμα ως Collodi, είχε δηλώσει σχετικά: “Η Φλωρεντία δεν έχει μυστήρια”. Ανάλογη παρατήρηση, ενδεικτική της διφορούμενης σχέσης που η λογοτεχνική παιδεία του 19ου αι. εγκαινιάζει με το είδος αυτό, έκανε και ο Δημοσθένης Ν. Λυμπερίου, όταν συνέθετε τα *Απόκρυφα Σύρου* (1866): μπορούν να υπάρξουν μυστήρια σε χώρους όπου όλοι γνωρίζονται και όπου δεν συμβαίνει σχεδόν τίποτα το μυστηριώδες και εγκληματικό; Πράγματι, η απουσία μεγαλοπόλεων και κατ’ επέκταση εκείνων των εγκληματικών συχνά συνθηκών ζωής, προξενούσε υπολογίσιμη δυσκολία και στους Έλληνες και στους Ιταλούς συγγραφείς που προσπαθούσαν να αποκηρύξουν τα σενάρια της υπαίθρου και των μικρών και φιλειρηνικών αστικών κέντρων. Το αποτέλεσμα ήταν οι εφημερίδες να καταφεύγουν για τον απαραίτητο σχετικό εφοδιασμό σε ξένους συγγραφείς, κυρίως Γάλλους, πιο συνηθισμένους να αφηγούνται αυτή την σκανδαλιστική πραγματικότητα, καθότι το περιεχόμενο της παραλογοτεχνίας προϋποθέτει την αστική αθλιότητα και την εμπορευματοποίηση.

Ούτε η Φλωρεντία λοιπόν, ούτε η Σύρος, αλλά η Νεάπολη και η Κωνσταντινούπολη είναι πόλεις των Μυστηρίων, εννοουμένων ως κοινωνικών μελετών, πραγματικές μητροπόλεις, και συγχρόνως αφηρημένες, χώροι ουδέτεροι, παρατηρεί ο Tonnet – “όπου οι άνθρωποι βρίσκονται ανάμεσα στον Παράδεισο και την Κόλαση”- όπως συμβαίνει στις γυναικείες μορφές των *Απόκρυφων* του Σαμαρτσίδη⁷. Γυναίκες που προκαλούν συμπόνια στο περιβάλλον όπου ζουν, γιατί πολύ συχνά είναι ή θύματα των ανδρών ή των δύο κοινωνικών μαστίγων: της πείνας και του δόλου⁸. Εμβληματικές είναι οι περιπέτειες που διηγούνται οι εταίρες, προσωποποίηση της μιζέριας που υπάρχει στην κρυφή ζωή της Πόλης, που αντικατοπτρίζει μια κοινωνία δικαίων και αδικών. Ο εκσυγχρονισμός της ελληνικής κοινωνίας με την πάροδο των ετών δεν βοήθησε γενικότερα στην βελτίωση της θέσης της γυναίκας που παρέμεινε στο περιθώριο ανεξαρτήτως της κοινωνικής τάξης στην οποία ανήκε:

Και ήδη, φίλε αναγνώστα, αν ενδιαφέρεσαι να μάθεις δια ποίου τρόπου η κοινωνία απόλλυσι τα εκλεκτά και υγειή αυτής μέλη, τας ωραίας της παρθένους [...] ευδόκησον ν’ ακούσης τας αλληπαλλήλους ταύτας ιστορίας [...]

και στη συνέχεια:

[Η μητέρα της εταίρας] Αδικημένη από τον σκληρό κόσμο και πικραμένη από τας τόσας συμφοραίς και δυστυχίας έγυρε μίαν ημέραν εις τον σοφά και μου είπε: “παιδί μου, θ’ αποθάνω! [...]”

Ιδιαίτερη μελέτη θα άξιζε τον κόπο να γίνει για την αργκό η μελέτη προφανώς θα οδηγούσε σε κοινωνιολογικές έρευνες, που ως σκοπό έχουν να φέρουν στο φως ένα γλωσσικό κλάδο τοποθετημένο στα όρια του επίσημου πολιτισμού. Ο υπόκοσμος των *Απόκρυφων Κωνσταντινουπόλεως*, αλλότριος προς την καθαρεύουσα, επικοινωνεί στη δημοτική με λέξεις της αργκό, που αποτελεί αδιαμφισβήτητα ένα χαρακτηριστικό γνωστό μόνο στα μέλη της ομάδας. Ο υπόκοσμος, μια και κινείται παράνομα, έχει δικούς του νόμους και δικά του έθιμα, και απαιτεί κι αυτός έναν σεβασμό δικαιωμάτων αναγκαίων για τη συνύπαρξη.

Το πρώτο δείγμα της υποβάθμισης του ατόμου εμφανίζεται με την απώλεια του ονόματος. Αυτό γίνεται με τις πολλαπλές αναφορές στον υπόκοσμο που εντοπίζονται στα διάφορα ονόματα των *Απόκρυφων Κωνσταντινουπόλεως* και στα παρατσούκλια στα *Απόκρυφα της Νεάπολης*. Τα μηνύματα αυτά κατ’ αρχάς συνδηλώνουν την αρετή και την κακία, και έτσι διαμορφώνεται η «άλλη» ταυτότητα του ατόμου μέσα στην ομάδα του, και ταυτόχρονα η απώλεια της κοινωνικής ταυτότητας μέσα στην πολιτική κοινωνία.

Συνοψίζοντας αυτή τη σύντομη ανάλυση, παρατηρούμε ότι τα στερεότυπα των “ρυπαρογραφημάτων” και “κακοποιών τεράτων” βρίσκονται στα όρια μεταξύ Τέχνης και Εμπορεύματος, που καθορίζονται από την αναγνώριση της ανάγκης να τεθούν προδιαγραφές στα λογοτεχνικά προϊόντα: άρνηση του πολιτισμού και της τέχνης δεν είναι άλλο παρά οι αναπόφευκτες συνέπειες αναλύσεων ισχυρά επηρεασμένων από την απροθυμία να αποδοθεί στο άτομο της μαζικής κοινωνίας ικανότητα και δημιουργική και επιλεκτική.

Η επαναληπτικότητα αποτελεί το κυρίαρχο διακριτικό στοιχείο αυτής της λογοτεχνίας, στην οποία αλλάζει η εικόνα του συγγραφέα-διανοουμένου που έχει την ιδιότητα να κοιτάζει μακριά και να δίνει υποδείξεις στους αναγνώστες. Ο συγγραφέας μεταμορφώνεται τώρα σε κανονικό άνθρωπο, στο επίπεδο του αναγνώστη και, όπως κάθε άνθρωπος, παρασύρεται από μια πληθώρα εικόνων της πραγματικότητας, αντικείμενο της μαζικής ενημέρωσης. Αποτέλεσμα είναι ο συγγραφέας να προσπαθεί να βάλει το «λόγο» στο «χάος», δηλαδή να επιβάλει τη λογικότητα εκεί όπου κυριαρχεί η αταξία.

Σημειώσεις

¹ K. Mager, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα 1957–1960, II, 60–61.

² Στην Ελλάδα η προστασία της πνευματικής ιδιοκτησίας άργησε να έρθει. Ο Ποινικός Νόμος του 1835 προέβλεπε στο άρθρο 432 ιδιαίτερο ποινικό αδίκημα για όποιον αναπαρήγε ή έθετε σε κυκλοφορία «βιβλία ή άλλα τυπωμένα έγγραφα, μουσικάς συνθέσεις, χαλκογραφίας, ιχνογραφίας ή πίνακας γεωγραφικούς άνευ συναινέσεως του συγγραφέως, του απεργασαμένου, του κατ' εμπορίαν εκδότη [...] χωρίς τινά επεξεργασίαν ή ανάπλασιν, εντός δεκαπέντε ετών από τον χρόνον της εκδόσεώς των».

³ Γ. Μαυρογιάννης, *Νεοελληνικαί Μυθιστορίαί*, Εστία 48 (19.04.1895), 2.

⁴ *Στράτις Καλοπίχειρος* υπό Στεφάνου Αθ. Κουμανουόδη, εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Κ. Αντωνιάδου, 1851, σ. 28.

⁵ Μ. Π. Περίδης, *Λεξικόν Ελληνικόν και Ιταλικόν: Εμπεριέχον πάσας τας εις τα προεκδοθέντα Λεξικά λέξεις*, Εν Ερμουπόλει, Εκ της Τυπογραφίας Μ. Π. Περίδου, 1857, σ. 99.

⁶ Βλ. R. Giampini, *Gian Pietro Vieusseux. I suoi viaggi, i suoi giornali, i suoi amici*, Einaudi, Τορίνο 1953 (Saggi 170), p. 357.

⁷ Χριστόφορος Σαμαρτσίδης, *Απόκρυφα Κωνσταντινουπόλεως*. Μυθιστόρημα. Μέρος πρώτον, τόμος Α', Κωνσταντινούπολη, τυπ. Επταλόφου, 1868, τόμος Β' (1868), τόμος Γ' (1868) – Μέρος δεύτερον, τόμος Α'. Δαπάνη Δημητρίου Α. Φέξη, Κωνσταντινούπολη, τυπ. II Commercio Orientale, 1868, τόμος Β' (1868) – Μέρος τρίτον, Δαπάνη Δημητρίου Α. Φέξη, Κωνσταντινούπολη, τυπ. II Commercio Orientale, 1868 [β' έκδ. του πρώτου μέρους 1869

⁸ Ο.π., τ. II, σ. 87.

⁹ Ο.π., σ. 96.

Βιβλιογραφία

Βαρελάς, 2003: Λ. Βαρελάς. «Ο Πατροκατάρατος του Μαρίνου Παπαδόπουλου Βρετού (1845): Το πρώτο (;) ελληνικό roman-feuilleton και το πρώτο (;) ελληνικό απόκρυφο μυθιστόρημα», *Νέα Εστία* 153, τχ. 1755 (Απρίλιος 2003) 709–71.

Βουτουρής, 1997: Π. Βουτουρής. «Ο Ιωάννης Σ. Ζερβός και το απόκρυφο μυθιστόρημα. Eugène Sue και Imile Zola», *Αντί* 641 (1. 8. 1997, αφιέρωμα: «Το ελληνικό απόκρυφο μυθιστόρημα του 19ου αιώνα»), σσ. 32–40.

Βουτουρής, 1995: Π. Βουτουρής. *Ως εις καθρέπτην... Προτάσεις και υποθέσεις για την ελληνική πεζογραφία του 19ου αιώνα*, Αθήνα, Νεφέλη, 1995, σσ. 174–198.

Γκότση, 1997: Γ. Γκότση. «Η ελληνική μυθιστορία Αποκρύφων του 19ου αιώνα», *Αντί* 641 (1. 8. 1997, αφιέρωμα: «Το ελληνικό απόκρυφο μυθιστόρημα του 19ου αιώνα») 6–17.

Γκότση, 1997: Γ. Γκότση. «Υποθέσεις για το εικονογραφημένο μυθιστόρημα του 19ου αιώνα. Η περίπτωση των Αποκρύφων», *Αντί* 641 (1.8.1997, αφιέρωμα: «Το ελληνικό απόκρυφο μυθιστόρημα του 19ου αιώνα»), σσ. 42–47.

Δράκου, 1997: Γ. Δράκου. «"... αναλόγως της σμικρότητος ημών". Οι πρώτες προσπάθειες μεταφύτευσης των Αποκρύφων στην Ελλάδα (1845–1855)», *Αντί* 641 (1.8.1997, αφιέρωμα: «Το ελληνικό απόκρυφο μυθιστόρημα του 19ου αιώνα»), σσ. 18–25.

Μάγερ, 1957–1960: Κ. Μάγερ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήναι 1957–1960.

Μητσού, 2005: Μ. Μητσού. *Στέφανου Α. Κουμανούδη, Στράτης Καλοπίχειρος. Ένα ποιητικό τεκμήριο αυτολογοκρισίας*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2005.

Μουλλάς, 2007: Π. Μουλλάς. *Ο χώρος του εφήμερου: στοιχεία για την παραλογοτεχνία του 19ου αιώνα*, Σοκόλης, Αθήνα 2007

Μουλλάς, 1998: Π. Μουλλάς. «Εισαγωγή» στη σειρά: *Η παλαιότερη πεζογραφία μας*, τόμ. Α', Αθήνα, Σοκόλης, 1998, 135–150 (κεφ. 7: «Μυστήρια, απόκρυφα, δράματα ή "Ίδού πού παρασύρουν αι ρομάντσαι!"»).

Ντενίση, 1996–1997: Σ. Ντενίση. «Μυθιστόρημα των Αποκρύφων: Μια μορφή κοινωνικού μυθιστορήματος του 19ου αιώνα», *Περίπλους* 43 (Ιουλ. 1996 – Φεβρ. 1997) 38–6.

Tonnet, 1997: Η. Tonnet. «Ο χώρος και η σημασία του στα "Απόκρυφα Κωνσταντινουπόλεως" (1868) του Χριστόφορου Σαμαρτσίδα *Αντί* 641 (1. 8. 1997, αφιέρωμα: «Το ελληνικό απόκρυφο μυθιστόρημα του 19ου αιώνα»), σσ. 26–31.